

Karol Górski

"Byłgarskijat srednewekowen grad. Osztestweno-ikonomiczeski oblik", Straszimir N. Liszew, Sofija 1970 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 66/4, 659-662

1975

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Straszimir N. Liszew, *Bylgarskijat srednewekowen grad. Obszestweno-ikonomiczeski oblik*, Izd. na Bylgarskija Akademia na Naukite, Institut za Istorija, Sofija 1970, s. 224.

Miasto na Bałkanach staje się — szczególnie w ostatnim dziesięcioleciu — przedmiotem coraz liczniejszych studiów. Bałkaniści różnych krajów podejmują próby opracowań typologicznych dotyczących miasta bałkańskiego w różnych epokach i na różnym terenie, przy czym najczęściej badany jest okres XV—XIX wieku¹. Wcześniejzami dziejami miasta bułgarskiego w IX—XIV wieku zajął się Straszimir Liszew, który wcześniej już studiował problematykę stosunków społeczno-ekonomicznych bułgarskiego średniowiecza².

Autor wykorzystał wszelki dostępny obecnie materiał źródłowy na ten temat (s. 208—210), w tym również szereg nowo ujawnionych dokumentów z archiwów dubrownickich (s. 8—9), a nawet źródeł tureckich (rejestrów spisowych) z XV wieku, mających znaczenie dla badań nad końcowym okresem istnienia drugiego państwa bułgarskiego. W pracy wykorzystano także nowe serbskie wydania dokumentów przez N. Radojčica (Beograd 1960, 1962); nie pominięto też dość licznych dla tego okresu źródeł zachodnioeuropejskich (Barberius, Arnold z Lubeki, Diplomatarium Veneto-Levanticum, nowe poprawione bułgarskie przekłady Al-Idrisiego i kroniki G. de Villehardouin). Towarzyszy temu wykorzystanie nowszego materiału archeologicznego uzyskanego z badań G. Dżingowa (Białgrad Patlejna), St. Michajłowa (Pliska), S. Georgiewej (Abritus) oraz z wydań zabytków numizmatycznych T. Gerasimowa; obfitość materiału numizmatycznego przekonywująco potwierdza wywody autora dotyczące omawianych problemów handlu i wymiany z rynkami zagranicznymi, choć gdzie indziej ustosunkowuje się on do tegoż materiału krytycznie w swych rozważaniach nad dwoma rodzajami ówczesnej gospodarki bułgarskiej (tzw. „miejską pieniężną” i „wiejską naturalną”).

Miasto średniowieczne w Bułgarii rozpatruje Liszew w dwóch kolejnych etapach rozwoju: IX—XII wiek (tj. okres pierwszego państwa bułgarskiego i następujący po nim okres panowania bizantyjskiego) oraz wieki XIII—XIV (drugie państwo bułgarskie). Okres pierwszy omówiono dość ogólnie ze względu na stosunkowo duże braki istniejące jeszcze w materiale badawczym.

Autor interesująco wywodzi genezę miasta bałkańskiego od tzw. *pryngrad* (*va-ros, suburbium*), ewoluującego z wolna ku podzamkowemu „miastu rzemieślniczemu” (z istniejącą już specjalizacją i podziałem pracy), przy charakterystycznym dla pierwszego państwa bułgarskiego brakiem wyraźnego rozgraniczenia między wyodrębnionym, samoistnym rzemiosłem produkującym na zamówienie, a dorywczą rzemieślniczą produkcją przyzagrodową. Obala równocześnie dotychczasowe poglądy wielu badaczy na miasto średniowieczne bułgarskiego jako charakteryzujące się zastojem w

¹ Np.: *La ville balkanique XVe—XIXe ss.*, „Studia Balcanica” t. III, Sofija 1970; N. Todorow, *Balkanskiyat grad prez XV—XIX vek*, Sofija 1972; B. Cwetkowa, *Prouczwanija za gradskoto stopanstwo prez XV—XIX vek*, Sofija 1972; F. K. Kienitz, *Städte unter dem Halbmond*, München 1972 (wcześniej: T. Ziatarski, *Bylgarskijat grad prez epochata na Wazrađeneto*, Sofija 1955); także monografie poświęcone poszczególnym miastom, np.: B. Krekić, *Dubrownik i Levant (1280—1460)*, Beograd 1956; D. Conczew, *St. Stoilow, Asenowata krepost*, Płowdiw 1960; St. Stanczew, *Veliki Prestaw*, Sofija 1966; I. Bogdanow, *Veliko Tyrnowo*, Sofija 1967; S. Kolarow, *Płowdiw*, Sofija 1968; J. B. Segal, *Edessa: the Blessed City*, Oxford 1970; W. R. Elliott, *Monemvassia: the Gibraltar of Greece*, London 1971; F. W. Carter, *Dubrownik (Ragusa). A Classical City-State*, London 1972 i in. oraz szereg pomniejszych opracowań w czasopismach i wydawnictwach specjalistycznych (głównie w „Byzantinoslavica”, „Byzantinobulgarica”, „Izwestija na BAI”, „Études balkaniques” itd.).

² Por. wcześniejsze prace tegoż autora: *Za stokowoto proizwodstwo waw feodatnata Bylgartija*, Sofija 1957; *Za pronikwaneto v rojtata na parite waw feodatnata Bylgartija*, Sofija 1957; *Za genezisa na feodalizma w Bylgartija*, Sofija 1963.

rozwoju sił wytwórczych i kultury materialnej — przeczy temu udoskolenie narzędzi produkcji (z których wiele przetrwało do naszych dni), procesów technologicznych, także organizacja pracy i wewnętrzna specjalizacja licznych gałęzi rzemiosła, idące w parze z rozwojem rolnictwa i agrotechniki. Poparciem służy tu znaczny materiał numizmatyczny.

Postęp ten wiąże się ściśle ze spornym dotąd zagadnieniem korzystności skutków przejściowego panowania bizantyjskiego na ziemiach bułgarskich, a zwłaszcza jego wpływ na dalszy rozwój miast (s. 60—66). Jest niewątpliwe, że społeczeństwo bułgarskie miało pod tym względem wiele do zawdzięczenia Bizancjum (rzecz idzie o rozmiary, nie o istotę zjawiska), jednakże zdobycze te wcale nie muszą wskazywać na istotne zmiany, jakie nastąpiły w miejskich ośrodkach rzemieślniczych. Autor sięga tu chętnie do obfitego materiału numizmatycznego, jakkolwiek nie jest on dostatecznie przekonującym dowodem wykształcenia się gospodarki typu miejskiego. Wymiana bowiem mogła łączyć nie tyle miasto z wsią, ile skupiska ludności rolniczej poza nim (podkreśla to zresztą fakt znalezienia licznych skarbów monet we wsiach, nie zaś na terenie miast).

Oparcie się z nadmiernym zaufaniem na numizmatyce doprowadza autora do sprzeczności jeśli idzie o charakter gospodarki bułgarskiej tej epoki. W pewnym miejscu (s. 61) wypowiada on pogląd, iż „handel wewnętrzny [wymiana między miastem a wsią] był tym rodzajem handlu, który wciągał w sferę stosunków towarowo-pięniężnych stosunkowo szerokie warstwy społeczeństwa”. Częściej jednak (s. 46, 47, 51) stwierdza, że gospodarka bułgarska owego okresu była głównie naturalna. Czy zatem wysnucie pierwszego wniosku przede wszystkim na podstawie obfitości znalezionych monet cesarzy bizantyjskich panujących w latach 969—1143, nie da się objaśnić napływem samych Bizantyjczyków na ziemie bułgarskie i przeniesieniem przez nich pewnych form obrotu pieniężnego na nowy teren dla własnej korzyści i na własny użytek, a nie (jak chce Liszew) skutkiem określonych nakazów administracji bizantyjskiej, egzekwującej pobieranie niektórych danin wyłącznie w monecie (s. 36—37)?

Liczne źródła (weneckie, genueńskie, dubrownickie, Sabaudczyk Barberius, a nawet późniejsze przekazy tureckie) zaświadcza o znacznej roli, jaką osiągnęło miasto bułgarskie w handlu międzynarodowym dopiero w epoce drugiego państwa, zwłaszcza jeśli idzie o eksport rodzimych towarów. O niezaprzeczalnym postępie rzemiosła świadczy rozwój kultury materialnej i sił wytwórczych, który autor prezentuje w osobnym rozdziale (s. 67—90). Szczęólnego znaczenia nabiera tu górnictwo metali, a także metalurgia, będąca podstawą dla rozwoju innych rzemiosł, korzystających z ulepszonych narzędzi.

W ciekawy sposób autor pokusił się o zrekonstruowanie stanu i zasięgu górnictwa w zachodniej Bułgarii na podstawie toponomastyki i terminologii fachowej, ale przede wszystkim w oparciu o prawo górnicze (tzw. *ius metallicum*) serbskiego despoty Stefana Lazarevića³ regulujące działalność górników-Sasów na terenie Starej Serbii (Novo Brdo), lecz mające pokrycie również na ziemiach zachodniobułgarskich z racji szerokiego zasięgu osadnictwa fachowców saskich na Bałkanach i innych danych wskazujących na istnienie podobnych form metalurgii i kopalnictwa rud na terytorium bułgarskim (s. 70—76).

W XIII—XIV wieku w największych miastach bułgarskich następuje niekiedy zupełny rozdział wytwarzania od dalszego przerobu oraz handlu od produkcji; ta ostatnia zmiana spowodowana była niebezpieczeństwami i trudnościami transportu na dalsze odległości w handlu, lewantyńskim, wymagającymi profesjonalizmu — w

³ Te interesujące regulacje opracowali szczegółowo N. Radojčić, *Zakon o rudnictwa despota Stefana Lazarevića*, Beograd 1962 oraz I. Dujezew, *Ius metallicum despota Stephani Lazarević*, „Byzantinische Zeitschrift” t. LIX, 1966, z. 1.

tym okresie utrwalił się w Bułgarii słowiański termin *kupec* (zastąpiony w XV w. tureckim określeniem *tudżar*).

Mimo iż w omawianym okresie miejski producent towaru był też najczęściej zbywającym go, Liszew atakuje twierdzenie o braku istnienia w Bułgarii bractw kupieckich (będących odpowiednikami zachodnioeuropejskich gildii) aż do XVI wieku — według autora powstawały one już od XIII wieku pod nazwą *droużina* bądź *družina*. Jednakże pomieszenie pojęć wprowadza stosowanie powyższego terminu zarówno w odniesieniu do górnictwa (gdzie ma być ono rozumiane jako „cech”), jak również w odniesieniu do kupiectwa i handlu (s. 94).

W epoce drugiego państwa bułgarskiego zauważalny jest burzliwy rozwój handlu: znamieny pod tym względem jest wzrost ilości skarbów monet z tego okresu, źródła pisane zaś odnotowują wzrost ceł, myt i podatków jako reakcji feudałów na wzmożony handel i ruch wymiany przechodzącej przez ziemie bułgarskie. W zyskowej wymianie handlowej z zagranicą (głównie zboża) partnerami stają się: miejscowy feudal jako dostawca i zachodni kupiec jako pośrednik; eksport z ziem bułgarskich ograniczał się w ten sposób do produktów rolnych, import zaś do artykułów luksusowych. Najważniejszymi ośrodkami tego handlu stały się ponownie — po przerwie — miasta czarnomorskie (Warna, Anchialo, Mesembria, Karwuna, Szopopol) i Drystra.

Interesującym rysem w dziejach średniowiecznego miasta bułgarskiego jest jego ciągle uzależnienie: o ile liczne miasta handlowe w Europie (także i dalmatyńskie miasta-republiki) cieszyły się swobodą prawną lub pełną niezależnością i posiadały własny samorząd, miasto w Bułgarii zawsze uzależnione było od lokalnej władzy feudalnej, wykorzystującej zarówno fakt posiadania własności ziemskiej na terenie miast, jak i późniejsze osłabienie władzy centralnej w drugiej połowie XIII wieku; póki władza ta była silna, bezpośredni zarząd miasta sprawowali namiestnicy carscy (*kefalijsa*), później przeszły one pod zwierzchnictwo poszczególnych bojarów.

Stąd Liszew rozróżnia (s. 169—170) cztery warstwy ludności miast: feudałów (arystokracja bojarska i wyższe duchowieństwo), zależnych od feudała posiadaczy drobnej własności, wolnych drobnych właścicieli oraz pozbawionych wszelkiej własności (tzw. *prosjaci*). Kupcy nie stanowili w owym czasie osobnej warstwy ze względu na reprezentowany przez nich różny stosunek do własności. W odróżnieniu od dalmatyńskich i włoskich miast-republik handlowych, zamożni właściciele i kupcy nie odegrali istotnej roli w życiu politycznym Bułgarii — nie tylko ze względu na kierowniczą rolę arystokracji, ale i z uwagi na brak współdziałania z nią i duże różnice społeczne i ekonomiczne. Podobnie bowiem jak to miało miejsce w Grecji, kształtowanie się własności feudalnej przebiegało dwutorowo: jako normalne zjawisko związane z procesem rozwarstwiania i pozbawiania ziemi drobnych wolnych właścicieli, i jako efekt odgórnego nacisku, darowizn władzy zwierzchniej (*chryrowuli*, *argyrowuli*)⁴. Jednakże istotą tego problemu pozostaje fakt, iż żadne miasto nigdy nie stało się w całości własnością feudała (jak np. miasta prywatne na innych terenach europejskich), mimo że szereg miast mógł podlegać jednemu ogólnemu zwierzchnictwu feudalnemu. W związku z tym autor podkreśla znacznie większą swobodę ludności zależnej, określanej ogólnie jako *ljudi* (*parici*, *klirici*, *technitari* i *robotnici*), w miastach niż na wsi: np. *otroci* podobnie jak *parici* posiadali tu swą dziedziczną własność ziemi lub środków produkcji; Liszew zwraca zarazem uwagę, że w istocie były to raczej różnice terminologiczne i odnosiły się głównie do rozmiarów nakładanych podatków.

Zresztą występujące wówczas w stosunkach społeczno-ekonomicznych terminy są dość nieostre bądź wieloznaczne — np. mianem *robotnici* określono zarówno wyż-

⁴ Por. I. P. Miedwiediew, *Mistra. Oczierki istorii i kultury pozniewizantijskowo goroda*, Leningrad 1973, s. 50—59.

szych urzędników dworu carskiego⁵, jak i zależnych biedaków z kategorii *ljudi* czy wolnych najemników (s. 182 n.).

Dość interesujący dla czytelnika jest także omówiony szerzej problem pracy najemnej — mimo szerokiego zastosowania tego rodzaju pracy (odzwierciedlonego m. in. w bogatej terminologii), nie doprowadziło ono do rozkładu podstaw ustroju feudalnego ani do powstania w Bułgarii przedkapitalistycznych form stosunków produkcji (np. zaczątek manufaktury rozproszonej), lecz stało się jedną z metod przywiązania i wciągnięcia w zależność feudalną (s. 177—180).

Daje się tu zauważyć pewna schematyzacja w ujęciu przez autora procesów typowych dla miasta i dla wsi, gdy przedstawiając życie w mieście posługuje się szablonem stosunków na wsi — np. powyższe pojęcia (*parici*, *klirici*) typowe dla wsi, rozpatruje przy stratyfikacji ludności miejskiej (s. 182—185); podobnie czyni charakteryzując feudalną własność ziemską i rodzaje rent (s. 157—168)⁶.

Jeden z końcowych rozdziałów poświęcił Liszewska miastom jako ośrodkom średniowiecznej ideologii i ruchów społecznych w X—XIV w. (s. 185—198), w którym głównie omówił rozwinięty podówczas ruch bogomilów (s. 182—195). Ruch ten jest zarazem ciekawym przykładem zjawiska, iż „nie każda eksploatacja feudalna rodziła antypaństwową (antyfeudalną) opozycję i nie każdą walkę klasową można tłumaczyć wzmożoną eksploatacją: naród, którego państwo (klasa panująca) walczyło, by obronić kraj przed najazdami z zewnątrz, znosił wzmożoną eksploatację” (s. 207). Stąd w okresie kryzysu w XIV wieku bogomilstwo traci swój charakter polityczny i staje się sektą mistyczno-religijną. Rozwijające się elementy racjonalizmu naukowo-poznawczego powstałe w kulturze średniowiecznej Bułgarii głównie dzięki rozwojowi miast i ich kontaktów, a co za tym idzie — pod wpływem prądów zachodnioeuropejskich, zostają zahamowane przez czynniki polityczne — rozbięcie wewnętrzne i najazd turecki.

W sumie praca Liszewska daje stosunkowo pełny obraz rozwoju społeczno-gospodarczego miast bułgarskich okresu średniowiecza, niezwykle cenny dla badaczy historii Bałkanów. W materiale dotyczącym epoki wcześniejszej znajduje się jeszcze szereg luk, które czekają na wypełnienie. Na uznanie zasługuje dobra i wyraźna konstrukcja pracy, ułatwiająca orientację w całości problemów poruszonych w publikacji. Wartość tego wydawnictwa podnoszą załączone ilustracje, obrazujące kulturę materialną epoki oraz indeks miast uwzględniający ich obcojęzyczne nazwy (greckie, tureckie, macedońskie), co ma szczególne znaczenie przy bogatej nieraz onomastyce ośrodków miejskich na Bałkanach.

Wydaje się, że wartościowym uzupełnieniem tej pracy byłoby załączenie choćby jednej mapy średniowiecznych miast i osiedli o większym znaczeniu na terenie Bułgarii wraz z siecią dróg i zaznaczeniem najważniejszych szlaków handlowych Wschód-Zachód przebiegających przez ziemie bułgarskie.

Krzysztof Górski

Henryk Ziński, *Polska w oczach Anglików, XIV—XVI w.*, PIW, Warszawa 1974, s. 374.

Barwna obwoluta z widokiem siedemnastowiecznego Krakowa z akwaforty angielskiej świadczy, że Anglicy nie tylko pisali o Polsce, ale dysponowali również materiałem ikonograficznym o naszym kraju.

⁵ T. Wasilewski, *Historia Bułgarii*, Wrocław 1970, s. 97; tzw. *robotniki carstwa mł.*

⁶ Problemy te omawia szczegółowo G. Cankowa-Petkova, *Za agrarnite odnoszenija w srednewekowna Bylgarija XI—XIII w.*, Sofija 1964.